

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Филология. Социальные коммуникации. Т. 25 (64). № 1. Ч. 2. Симферополь, 2012. С. 42–51.

Секція № 1. Функціональний опис природної мови і її одиниць.

УДК 811.161.2'373.611

Демешко Інна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОДНОЗОННИХ ДЕВЕРБАТИВІВ ІЗ ВЕРШИННИМ ДІЄСЛОВИМ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті окреслено перспективу дослідження девербативів у сучасному мовознавстві, з'ясовано специфіку однозонних девербативів із вершинним дієсловом іншомовного походження в сучасній українській мові, проаналізовано морфонологічну структуру вершинного (базового) дієслова однозонних девербативів, встановлено особливості морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом іншомовного походження.

Ключові слова: словотвірна морфонологія, однозонні девербативи, морфонологічні позиції, дериваційна парадигма, словотвірне гніздо.

МОРФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОДНОЗОННЫХ ДЕВЕРБАТИВОВ ОТ ГЛАГОЛОВ ИНОСТРАННОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье обозначены перспективы исследования девербативов в современном языкознании, выяснена специфика однозонных девербативов с вершинным глаголом иноязычного происхождения в современном украинском языке, проанализирована морфонологическая структура вершинного (базового) глагола однозонных девербативов, установлено особенности морфонологических закономерностей в отглагольных словообразовательных гнездах с вершинным глаголом иноязычного происхождения.

Ключевые слова: словообразовательная морфонология, однозонные девербативы, морфонологические позиции, деривационная парадигма, словообразовательное гнездо.

THE MORPHONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ONE-FIELD DEVERBATIVES WITH APICAL VERB OF FOREIGN ORIGIN IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article outlines the perspective of researching of deverbatives in modern linguistics. The specific of one-field deverbatives with apical verb of foreign origin in the modern Ukrainian language is determined. The morphonological structure of apical verb of the one-field deverbatives is analyzed. The peculiarities of

morphonological regularities in verbal derivational unit with apical verb of foreign origin is defined.

Key words: word-building morphonology, one-field deverbatives, morphonological position, derivational paradigm, derivational unit.

На сучасному етапі морфологічний аспект в аналізі словотвору досліджується в слов'янських, германських, балканських, тюркських мовах, однак ті численні праці не дають ряд надзвичайно важливих для мови питань, зокрема таких, як процедурні питання морфологічного аналізу, морфологічні особливості комплексних словотвірних одиниць, моделювання морфологічної структури комплексних словотвірних одиниць, визначення функціонального навантаження словотвірних одиниць та ін. На часі ґрунтовне вивчення як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних із поглибленням знань про особливості функціонування морфологічних перетворень, про їхню роль у структуруванні й групуванні словотвірних гнізд із вершинним дієсловом; у встановленні правил зовнішньої видозміни компонентів словотвірної структури девербативів. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системного дослідження в царині функціональних можливостей морфологічних моделей, залучених до процесів віддієслівного словотворення сучасної української мови.

Словотвір української мови, як і будь-якої мови світу, являє собою відкриту нелінійну систему, здатну до самоорганізації і саморозвитку. Вивчення закономірностей, особливостей формальних модифікацій у морфемній структурі похідних при словотворенні, встановлення причин і формулювання правил сполучуваності морфем на морфемному шві досліджує морфологія. Дослідження словотвору як динамічної системи доцільно проводити з використанням комбінованого діасинхронного підходу і вивченням морфологічних явищ при творенні похідних. Тому при вивченні словотвірної морфології похідних необхідно диференціювати морфологічні явища, зокрема морфологічні альтернації, що відбуваються при словозміні і при словотворенні [1, с. 84–97]. Такий підхід дає можливість обґрунтувати інтерпретацію змін лексичної та словотвірної макросистем і спрогнозувати

тенденції розвитку цих макросистем та встановити причини, зміни формального вияву морфем.

Сучасний стан лінгвістичних розвідок характеризується спрямованістю уваги мовознавців до проблем становлення, розвитку і функціонування одиниць основних мовних рівнів (ярусів) і проміжних (морфонологічного, словотвірного і фразеологічного). Оскільки морфонологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. «...Чим більш автономний статус вона (морфонологія) набуває, тим більш очевидною стає залежність морфонології від результатів морфологічного і словотвірного аналізу» [4, с. 11]. На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфонологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української (М. Ю. Федурко), російської мов (Г. М. Потапова), динамічних процесів морфонологічних моделей відприкметникового словотворення (Г. В. Пристай), морфонології словозміни і словотворення білоруської мови (В. П. Русак), морфонології башкирської (Г. Р. Абдуліна), монгольської мов (С. О. Крилов). Проте бракує розвідок, присвячених цілісному й вичерпному аналізу морфонологічних особливостей віддієслівних дериватів в українській мові, розгляду проблемних питань дериваційних відношень, виявленню критеріїв напрямку мотивації девербативів та з'ясуванню морфонологічних трансформацій у віддієслівній похідних. Це визначає актуальність дослідження словотвірної морфонології девербативів у синхронному аспекті з метою вивчення особливостей морфонологічних трансформацій питомих та іншомовних дієслівних основ три-, дво- й однозонних віддієслівних похідних. Новітні наукові спроби спрямовані на визначення сутності і функціональної значущості словотвірної морфонології, кваліфікації морфонологічних засобів, аналізі функцій різних типів альтернацій, установленні детермінантів морфонологічних перетворень у структурі похідних і виділенні морфонологічних класів відіменникових і віддієслівних словотвірних гнізд,

виявленні функцій морфонологічних моделей, залучених до процесів словотворення, установленні структурних типів словотвірних парадигм лексико-граматичних груп іменників, дієслів, виокремленні зон парадигми за частиномовною належністю дериватів та ін. Підтримуємо думку О. М. Тихонова, що словотвірне гніздо має чітко визначену структуру, і в основі «побудови гнізд лежить принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим [3, с. 36]. Необхідно зауважити, що до складу словотвірного гнізда входять слова, що мають спільний лексико-семантичний варіант, матеріальним виразником якого є коренева морфема. Межі словотвірних гнізд рухомі. Адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників гнізда можуть поповнюватися новими словами (пор. *пролонгування, зомбування, пікетувальник, апелювач*) і втрачати деякі значення слова, коли вони переходять до пасивного складу лексики, втрачаючи смислові зв'язки (пор. *дати і продати, вити і розвинути*).

Метою пропонованої розвідки є вивчення специфіки однозонних девербативів із вершинним дієсловом іншомовного походження в сучасній українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) узагальнити погляди дериватологів на словотвірну парадигму і словотвірне гніздо як комплексні одиниці словотвірної системи мови; 2) з'ясувати специфіку однозонних девербативів із вершинним дієсловом іншомовного походження в сучасній українській мові; 3) проаналізувати морфонологічну структуру вершинного (базового) дієслова однозонних девербативів; 4) установити особливості морфонологічних закономірностей у віддієслівних словотвірних гніздах з вершинним дієсловом іншомовного походження.

На сучасному етапі доцільним і раціональним є опис динамічної морфонології – морфонології словотвірного гнізда. Спроби описати морфологію словотвірного гнізда знаходимо в працях О. С. Кубрякової, Ю. Г. Панкраца, Н. Є. Ільїної, Т. В. Попової, М. І. Єрмакової, Н. Є. Ананьєвої (при описі слов'янської морфонології, зокрема субстантивної словозміни),

С. М. Толстої (при описі морфології словозміни та словотворення польської мови), М. Ю. Федурко (при описі морфології відіменникового словотворення української мови) та ін. Опис морфології словотвірного гнізда сприяє дослідженню дериваційного потенціалу вершинних дієслів парадигми, морфологічних трансформацій на всіх ступенях словотворення і в межах словотвірних зон, виявленню морфологічних моделей віддієслівних дериватів субстантивної, вербальної та ад'єктивної зон, установленню національних специфічних рис парадигмотворення. Використання поняття парадигми в дериватології зумовлене основоцентричним підходом, який ґрунтується на дериватологічних дослідженнях, для яких характерним є врахування ролі і функціонального навантаження твірної основи як засобу виявлення типології словотвору (праці В. В. Грещука, З. О. Валюх, Н. М. Пославської та ін.). Таким чином, в українському мовознавстві дериваційну парадигму визначають як мікросистему дериватів одного ступеня творення, що мають спільну твірну основу, що реалізує її словотвірні потенції.

Характерно, що типологічною ознакою дериваційних парадигм дієслів є їхнє внутрішнє структурування за частиномовними зонами девербативів. Для віддієслівних похідних з іншомовною основою продуктивними є тризонні й двозонні типові словотвірні парадигми. Девербативи тризонних словотвірних парадигм структуровані вербальною, субстантивною та ад'єктивною зонами: *реставр/увá/ти* – *реставрувáти-ся*, *реставрувá-н'н'(а)*, *реставр-áцїј(а)*, *реставр-áтор*, *реставрóва-н(ий)*. Двозонні словотвірні парадигми дієслів представлені субстантивною й вербальною зонами: *конструј/увá/ти* – *конструювáти-ся*, *конструювá-н'н'(а)*, *констру́к-цїј(а)*, *констру́кт-ор*, *с-конструювати*; *режисир/увá/ти* – *режисирувá-н'н'(а)*, *режис-éр*, *з-режисирувáти*. При базових однозонних дієсловах іншомовного походження на першому ступені деривації розташовані іменники з абстрактним, зрідка з конкретним, значенням, на другому ступені деривації – прикметники, зворотні і префіксальні дієслова, іменники жіночого роду: *аборд/увá/ти* – *аборд-áж* ([франц. *abordage* < *bord* – борт судна] – 1) тактичний спосіб ведення морського

бою за часів вітрильно-гребного флоту, що полягав у зближенні ворожих суден, зчепленні їх гаками для рукопашного бою; 2) мор. швартування суден на мінімальній відстані одне біля одного для передавання пасажирів або вантажів) [2, с. 11]; *аборда́ж-н(ий)*; *асені́з/ува́/ти* – *асені́з-а́ці́й(а)*, *асені́з-а́тор*; *асенізаці́й-н(ий)*; *алі́т/ува́/ти* – *алітува́-н'н'(а)*, *алі́т-а́ці́й(а)* ([нім. alitieren – укривати алюмінієм] – дифузійне насичення поверхневого шару виробів зі сталі та чавуну алюмінієм [2, с. 54]; *алі́таці́й-н(ий)*; *ані́гіл'/ува́/ти* – *ані́гіл-а́ці́й(а)*; *асист/ува́/ти* – *асист-е́нт*; *аер/ува́/ти* – *аер-а́ці́й(а)*, *аер-а́тор*; *де-аера́тор*; *галюци́н/ува́/ти* – *галюци́н-а́ці́й(а)*; *гідрофі́к/ува́/ти* – *гідрофіко́ва-н(ий)*; *глісі́р/ува/ти* – *глісі́рува-н'н'(а)*; *пів-глісер*; *деград/ува́/ти* – *деград-а́ці́й(а)*; *декап/ува́/ти* – *декапува́-н'н'(а)* ([< франц. décaper – очищати метали] – усунення тонкої плівки оксидів з поверхні металевих виробів шляхом травлення слабкими розчинами кислоти перед покриттям поверхні іншим металом способом гальваностей [2, с. 329]; *декорти́к/ува́/ти* – *декорти́к-а́ці́й(а)* ([< лат. decortatio – 1) механічний спосіб відділення луб'яної частини стебла від деревини; 2) видалення кори великих півкуль головного мозку [2, с. 331]; *декорти́к-а́тор* ([< лат. decorticare – очищати метали] – машина для відокремлення лубу від здерев'янілих частин стебла при сухій обробці луб'яних волокон [2, с. 331]; *емі́тувати*¹ (Випускати цінні папери, гроші) – *емі́с-і́й(а)*¹, *емі́т-е́нт*; *емі́т/ува/ти*² (Виділяти електрони, іони, позитрони) – *емі́с-і́й(а)*²; *епат/ува́/ти* – *епатува́-н'н'(а)*, *епат-а́ж*; *жонгльова́/ти* – *жонгл-е́р*.

Таким чином, із 1310 словотвірних гнізд з вершинним (базовим) дієсловом 320 словотвірних гнізд становлять словотвірні гнізда з вершинними дієсловами іншомовного походження. Однозонні словотвірні парадигми дієслів (55) на першому ступені деривації представлені субстантивною зоною. На першому ступені деривації розташовані іменники, на другому ступені деривації – прикметники, зворотні і префіксальні дієслова, іменники жіночого роду.

Морфонологічна структура словотвірних гнізд с вершиною-дієсловом іншомовного походження характеризується усіченням форматива *-ува-* (321) або *-и-* (1): *конту́зити*).

Морфонологічні позиції детермінують дії таких морфонологічних правил: усичення дієслівної основи при творенні похідних, консонантні альтернації в кореневій морфемі на другому і третьому степенях деривації: *прециз/увá/ти* – *прециз'-і́ј(а)* (з/з'), *прецизі́й-н(ий)*, *прецизі́йн'-і́сть* (н//н'); *претенд/увá/ти* – *претенд-éнт*, *претéнз'-і́ј(а)* (д/з'); *емітувати*¹ – *еміс-і́ј(а)*¹ (т//с').

Необхідно зазначити, що при творенні девербативів субстантивної зони форманти *-аці́ј-*, *-атор*, *-енці́ј-*, *-он*, *-ант*, *-ент*, *-ат*, *-ер*, *-аж* у похідних займають сильну позицію (під наголосом): *меліор/увá/ти* – *меліор-а́ці́ј(а)*, *меліор-а́тор*; *транспі́р/увá/ти* – *транспі́р-а́ці́ј(а)*, *інтерфе́р/увá/ти* – *інтерфе́р-éнци́ј(а)*, *інтерфе́р-о́н*; *інтерпел/ювá/ти* – *інтерпел'-а́ці́ј(а)*, *інтерпел'-а́нт*; *інтервен/увá/ти* – *інтервен-а́ці́ј(а)*, *інтервен-éнт*; *корел/ювá/ти* – *корел'-а́ці́ј(а)*, *корел'-а́т*, *корел'-а́тор*; *вольтиж/увá/ти* – *вольтиживу́вá-н'н'(а)*, *вольтижиро́в-к(а)*, *вольтиж-éр*; *купі́р/ува/ти* – *куп-а́ж*.

При творенні девербативів загальною морфонологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у комплексі з іншим морфонологічним засобом (консонантні чергування на морфемному шві, вокалічні – у кореневій морфемі, інтерференція, а інтерфіксація виявлена при творенні складних слів, між кореневими морфемами). Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві основних (корневих) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Загальновідомо, що морфонологічні явища – це формальні зміни основи мотивувального слова в структурі мотивованого. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції, що охоплюють два і більше видів морфонологічних операцій.

Необхідно зауважити, що словотвірні гнізда з вершинним дієсловом іншомовного походження мають певну структуру, з набором необхідних дериваційних засобів, досить широко представлені на другій дериваційній ступені, а на наступних – їх словотвірна активність згасає.

Твірна основа дієслова при поєднанні з формантом реалізується у своїх варіантах. Опис морфонологічної структури дієслова дає можливість з'ясувати фонологічну організацію дієслівної основи, здійснити класифікацію дієслівних основ за класами, структурними типами і підтипами в залежності від їхніх морфонологічних характеристик. Доцільно зазначити, що вивчення морфонологічної структури дієслова дає можливість розкрити закономірності організації віддієслівних похідних і встановити умови реалізації морфонологічних процесів у творенні девербативів в українській мові. Морфонологічна структура дієслова становить співвіднесення варіативної частини основи дієслова і незмінної. Елементи дієслівної основи, котрі зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення (утинання), консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної морфеми, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

У формальному відношенні найбільшою комплексною одиницею є словотвірне гніздо, до якого входять усі інші комплексні одиниці: словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма. Таким чином, словотвірне гніздо виконує домінуючу роль у систематизації українського словотвору, оскільки саме в ньому чітко простежуються закономірності дії внутрішнього механізму, який характеризується ієрархічними зв'язками між іншими комплексними одиницями словотвірної системи. Виходячи зі специфіки дієслова як базового (вершинного) слова словотвірного гнізда, стверджуємо, що найчастотнішою зі всіх морфонологічних операцій є усічення, консонантні чергування та модифікації наголосу.

Створення типології словотвірної морфонології словотвірних парадигм девербативів з опертям на словотвірні гнізда потребує аналізу словотвірного потенціалу слів, зокрема вивчення природи відповідних зон похідних (вербальної, субстантивної, ад'єктивної, адвербіальної), що передбачає вивчення словотвірних спроможностей похідних, адже ця проблема досить актуальна при системному вивченні словотвору української мови.

Аналіз морфонологічних особливостей девербативів дає можливість зробити такі висновки:

1. Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві оснóвних (кореневих) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури.

2. Найбільш активно морфонологічно марковано перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, оскільки вони входять до складу тризонних девербативів, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають.

3. Для всіх девербативів загальною морфонологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, в поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо у вивченні комплексних словотвірних одиниць (словотвірних гнізд і словотвірних парадигм), з'ясуванні морфонологічних трансформацій дієслівних основ при творенні три-, дво- й однозонних похідних сучасної української мови (питомих та іншомовних), оскільки вона має свою специфіку і малодосліджена в сучасному мовознавстві.

Джерела і література

1. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Таблиці, схеми : [навч. посіб.] / І. М. Демешко. – Кіровоград : ПП «Інвест-Груп», 2008. – 264 с.

2. Словник іншомовних слів / [укл. Л. О. Пустовіт, О. І. Скопенко, Г. М. Сюта, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Наук. думка, 2000. – 662 с.

3. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2 т. – [2-е изд., стер.] / А. Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1990.

4. Толстая С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая – М. : Индрик, 1998. – 318 с. : Бібліогр. с. 311-318.